

Het Antropoceen: zoeken naar een nieuwe bestemming¹

Jef Peeters

‘Antropoceen’ is een recente naam voor het tijdvak waar we ons nu in bevinden, het tijdperk waarin de mensheid als nooit tevoren zijn invloed op de aarde laat gelden, en wel met catastrofale gevolgen op planetaire schaal. Denk bijvoorbeeld aan de menselijke impact op het klimaat of de snelheid waarmee soorten thans uitsterven. Het begrip ‘Antropoceen’ werd gelanceerd binnen de natuurwetenschappen en roept daar al heel wat controverse op, maar omdat het over de mensheid gaat doen ook de menswetenschappen hun duit in het zakje. En de laatste jaren is de term deel gaan uitmaken van het bredere maatschappelijke, culturele en politieke debat over de richting van de samenleving. Het boek ‘Dwalen in het antropoceen’, van Nederlands huidige ‘denker des vaderlands’ René ten Bos vormt de aanleiding tot deze bijdrage, waarbij we zijn filosofisch discours kaderen in het bredere debat over het Antropoceen.

Iconische beelden vinden vandaag al gauw hun weg naar het grotere publiek. Dat is bijvoorbeeld het geval met het beeld van de ‘planetary boundaries’ dat pas in 2009 door wetenschappers gelanceerd werd.² Vandaag krijgt dat een vrij brede verspreiding via het beeld van de donut van de Britse econome Kate Raworth (2017) dat de planetaire grenzen verbindt met sociale grenzen. Woorden doen er blijkbaar wat langer over. Gelanceerd in 2000 vanuit dezelfde sfeer van de studie van de aarde als een omvattend systeem, is het begrip ‘Antropoceen’ vandaag ook doorgedrongen tot in de populaire cultuur. De breedte en diversiteit van het discours waarvoor het Antropoceen wordt ingezet wordt door geograaf Jamie Lorimer (2017) de ‘*Anthropo-scene*’ genoemd. Hij onderscheidt daarin vijf benaderingen: een wetenschappelijke vraagstelling, een intellectuele tijdsgesest, ideologische provocatie, nieuwe ontologieën en science fiction. Een aantal aspecten daarvan zullen we hier belichten.

Een inzet voorbij de natuurwetenschappen

De naam ‘Antropoceen’ werd naar voor geschoven door de atmosfeer-chemicus Paul Crutzen in een artikel uit 2000, maar kreeg al gauw ruimer weerklank na een statement van één pagina in *Nature* in 2002. Om de escalerende effecten van de menselijke samenleving op het mondiale milieu gedurende de laatste eeuwen in de verf te zetten hanteert hij een term in de vorm van een geologische tijdsaanduiding. We zouden het voor menselijk leven veilige en aangename klimaat van het Holoceen verlaten hebben en het tijdvak betreden zijn waarin de *antropos* – Grieks voor ‘mens’ – van beslissende invloed is voor het aardse systeem. En hier ligt al een eerste bron van verwarring, vermits een stellingname vanuit de aardstelsystemwetenschappen gebruik maakt van een nomenclatuur volgens de conventies van de geologie (Malhi, 2017). De titel van het stuk ‘Geology of mankind’ (geologie van de mensheid) doet ook de sociale en politieke wetenschappers in hun pen kruipen omdat het de mensheid als één actor voorstelt zonder enige sociale differentiatie (Malm & Hornborg, 2014). Maar ook een eenzijdig techno-natuurwetenschappelijke visie op wat er gedaan moet worden roept controverse en tegenstand op.

---

¹ Gepubliceerd: *Oikos. Tijdschrift voor sociaal-ecologische verandering*, nr. 87, 2018/3, 54-65.

² Zie: <http://www.stockholmresilience.org/research/planetary-boundaries.html>

'Tenzij er een mondiale catastrofe zou plaats vinden – een meteorietimpact, een wereldoorlog of een pandemie – zal de mensheid voor vele millennia een belangrijke milieukracht blijven. Er is een vervaarlijke taak weggelegd voor wetenschappers en ingenieurs om de samenleving te leiden naar duurzaam milieumanagement gedurende het tijdperk van het Antropoceen. Dat zal aangepast menselijk gedrag vereisen op alle niveaus en kan wellicht internationaal aanvaarde grootschalige projecten van geo-engineering impliceren, bijvoorbeeld om het klimaat te 'optimaliseren'. In het huidige stadium betreden we echter nog grotendeels *terra incognita*.' (Crutzen, 2002)

Hoe dan ook was met een dergelijke stellingname het debat geopend, om te beginnen binnen en tussen de verschillende wetenschappen, met een exponentieel stijgend aantal publicaties als gevolg. In 2013 en 2014 ontstaan er drie nieuwe wetenschappelijke tijdschriften: *The Anthropocene*, *Elementa: Science of the Anthropocene* en *The Anthropocene Review*. En voor 2016 geeft de Web of Science al bijna 500 publicaties op.

Een recent review (Malhi, 2017) geeft een overzicht van de verschillende benaderingen van het Antropoceen-begrip in samenhang met een verschillend gebruik van de term. Bij al die versies verschijnen er meestal toch een aantal gemeenschappelijke thema's: 'Het kernbegrip dat de term probeert te vatten is dat de menselijke activiteit een dominante aanwezigheid kent in veel aspecten van de natuurlijke wereld en van het functioneren van het aardsysteem, en dat dit gevolgen heeft voor hoe we de natuurlijke wereld zien, ermee interageren – en er onze plaats in opvatten.' (p. 78) Daarbij worden vaak volgende kenmerken vaak benadrukt: '(a) de globale en overweldigende aard van de verandering; (b) de veelzijdige aard van de globale verandering waarbij enkel klimaatverandering, met in begrip van biodiversiteitsafname en vermenging van soorten over de continenten heen, de verandering van globale biogeochemische kringlopen en grootschalige grondstoffenextractie en afvalproductie; (c) de wederkerige interacties tussen de mensen en de overige natuurlijke wereld van die aard dat er terugkoppelingen kunnen ontstaan op een planetaire schaal zoals de klimaatverandering; en (d) een gevoel van een aan gang zijnde of dreigende fundamentele verschuiving in het functioneren van onze planeet als een geheel' (p. 79). Anders gezegd, het Antropoceen impliceert dat menselijke sociale, economische en politieke beslissingen verwickeld raken in een web van planetaire terugkoppelingen, wat toch nieuw is in de menselijke geschiedenis.

Het is om de radicaliteit van die nieuwheid te vatten dat er voor een geologische tijdsaanduiding gekozen werd. Omdat we nog midden in de vooropgestelde transitie zitten is dat allesbehalve evident. Geologen kijken immers naar de historische gelaagdheid (stratificatie) van de aarde om hun tijdsindelingen op te maken. Maar wat volgend Malhi de terminologie van het Antropoceen zo krachtig maakt is net dit huwelijk tussen een beschrijving van de planetaire crisis en de onverstoorbare strengheid van de chronostratigrafie (het vakgebied dat probeert om gesteentelagen ten opzichte van elkaar te dateren). Die wetenschappelijke strengheid neemt echter niet weg dat er een brede discussie is over de datering van het Antropoceen.

Wanneer is het Antropoceen begonnen?

Crutzen (2002) situeert het begin van het Antropoceen eind 18de eeuw: James Watts uitvinding van de stoommachine in 1784 is een punt dat de groeiende invloed van de menselijke economie op de natuurlijke omgeving duidelijk markeert. Bij die naamgeving en datering werd de geologische

gemeenschap echter niet betrokken. Maar dat hier een serieuze wetenschappelijke uitdaging lag, kon zij echter niet negeren. Er werd een Anthropocene Working Group (AWG) opgericht om de kwestie te onderzoeken en voorstellen te formuleren voor de officiële geologische instanties. Geologische stratigrafie stelt daarbij zijn eigen criteria voorop. Om echt van een nieuw tijdvak te kunnen spreken moeten de stratigrafische signalen in de aardkorst op een voldoende schaal optreden, een mondiale verspreiding kennen, snel optreden en onomkeerbaar zijn. In augustus 2016 presenteerde de AWG haar bevindingen op een internationaal geologisch congres, waarbij bevestigd werd dat het Antropoceen reëel is en erkend kan worden als een tijdvak (*epoch*) binnen de periode van het Kwartair en aldus het Holoceen opvolgt (Zalasiewicz et al., 2017). Dat is nog niet geformaliseerd, maar als signaal kan het wel tellen.

Wat de begindatum betreft opteert de AWG voor midden 20ste eeuw, de naoorlogse periode waarin de industrialisering op mondiale schaal aanvangt, door aardsysteemwetenschappers ook het moment van *The Great Acceleration* genoemd (Steffen et al., 2015). Voor vroegere dateringen zouden de waargenomen signalen te lokaal of niet algemeen genoeg zijn. Geologen stellen zich ook de vraag wat daarvoor als beste 'primaire merker' kan dienen. Heel wat kandidaten dienen zich daarvoor aan waaronder 'technofossielen' als plastics of andere persistente organische verontreinigingen. Het zijn echter sporen van plutonium fall-out die als belangrijkste signaal naar voren geschoven worden (Zalasiewicz et al., 2017).

Maar niet iedereen wil voor de datering van het Antropoceen zomaar het laatste woord geven aan de geologen. Er wordt voornamelijk op gewezen dat de invloed van de mens op de natuur historisch al een heel vroeg verschijnsel is, wat een pleidooi oplevert voor een 'vroeg Antropoceen', met daarbinnen nog verschillende posities. Voor sommigen begint het Antropoceen van het ogenblik dat er enige onderscheidbare menselijke invloed is op het lokale ecosysteem. Dat zou dan het begin zijn van een lange weg die naar de moderniteit leidt en uiteindelijk uitmondt in planetaire overheersing. 'De klemtoon ligt dan op het waarnemen van enige menselijke oorzaak, eerder dan op grootschalige milieu-effecten.' (Malhi, 2017, p. 88) Een andere versie van een vroeg Antropoceen legt het begin bij de eerste waarneembare menselijke invloed op het mondiale milieu, bijvoorbeeld stijgende concentraties van broeikasgassen, waarvoor dan de industriële revolutie in aanmerking komt. En dan zijn er allerlei tussenposities met voorstellen voor het begin als: het gebruik van vuur, de expansie van de *Homo* bij zijn vertrek uit Afrika, de massa-extinctie van de grote zoogdieren, de verspreiding van de landbouw, het ontstaan van grootschalige mijnbouw, de Europese verovering van Amerika.

Die verschillende dateringen zijn gerelateerd aan verschillende mensvisies, of zelfs ideologieën, en aan verschillende opvattingen over de fundamentele oorzaken van de problematische verhouding van de mens met zijn omgeving. Dat zijn zeker relevante discussies, maar de vraag is of daarom de koppeling met het begin van het Antropoceen zinvol is. Om te beginnen maakt een vroeg Antropoceen het onderscheid met het Holoceen problematisch. Maar belangrijker nog is Clive Hamiltons argument dat een vroege datering het Antropoceen reduceert tot een metafoor voor alle interacties van mensen met hun omgeving, in plaats van het voorbehoudt voor het optreden van een disruptieve menselijke dominantie van het mondiale milieu. Zo verliest het begrip Antropoceen zijn kracht en urgentie die net verbonden zijn met de waarneming van een planetaire breuk met het verleden. 'Het punt om een nieuwe geologisch tijdvak voor te stellen is dat we geen getuige zijn van continue verandering maar van een breuk – een snelle transitie naar een nieuw geologisch tijdvak, of misschien era, dat *permanent* is.' (Hamilton, 2016, p. 100).

‘Een nadruk op de lange geschiedenis van de verandering door de mens van zijn omgeving houdt het risico in van een normalisering van globale milieuverandering en een daaruit voortvloeiend falen om te erkennen hoe disruptief de omvang en snelheid van de huidige verandering zijn. Indien mensen de natuur altijd veranderd hebben en we al gedurende eeuwen of zelfs millennia in het Antropoceen vertoeven, dan kan dat de argumenten afzwakken dat de huidige milieuverandering bijzonder urgente politieke en sociale aandacht vereist.’ (Malhi, 2017, p. 89)

Culturele en filosofische perspectieven op de Antropo-scène

Volgens Malhi concentreren de filosofische en culturele antwoorden op het Antropoceen zich op twee aspecten. Vooreerst betekent het zoeken naar gepaste antwoorden op de grootschalige verandering van het functioneren van de planeet ook een existentiële uitdaging voor het menselijke verhaal, voor het idee van vooruitgang en voor de toekomst van de beschaving. Daarnaast is de betekenis van ‘natuur’ aan de orde: hoe moet natuur gezien, beantwoord en gewaardeerd worden in een post-natuurlijke wereld waarin de menselijke invloed zo doordringend is? Die vraag stimuleert een herziening van wat er menselijk is en wat natuurlijk. Beide vraagstellingen leiden tot verschillende perspectieven ‘van pessimistisch, over weigerachtig, pragmatisch beheersgericht, naar optimistisch’ (p. 90).

Dergelijke vragen markeren Lorimers (2017) Antropoceen als een ‘intellectuele tijdsgeest’. Het begrip fungeert daarbij als een soort ‘kortschrift’ voor de bekommernissen omtrent de omvang van de menselijke invloed op de brede natuurlijke wereld: ‘een plastisch en *catchy* label voor een gemeenschappelijke nieuwsgierigheid en angst over de toestand en de toekomst van de aarde na het “einde van de natuur”’ (p.121). Als dusdanig waaiert het uit naar alle domeinen van de menswetenschappen en ook naar de populaire cultuur. En zo is het Antropoceen een platform geworden voor de discussie over de toekomst van de mensheid en haar relaties met de aarde op alle niveaus, van intiem en lokaal tot mondiaal en systemisch (Malhi, 2017).

De discussies over de oorzaken en gevolgen van het Antropoceen raken ook aan allerlei belangen en politieke posities. Het Antropoceen werkt dan ook als een ‘ideologische provocatie’ en wakkert de debatten aan over ideologisch geladen sleutelbegrippen als kapitalisme, moderniteit en humanisme, die verder doorkruist werden door de grote verhalen over de relatie tussen de mens en zijn omgeving (Lorimer, 2017). Zo zien we een sterk ideologisch engagement van de groep die zich ‘eco-modernisten’ noemt. In hun manifest beelden zij zich een ‘goed Antropoceen’ in waarin mensen uiteindelijk hun Verlichtingsbestemming bereiken (Asafu-Adjaye e.a., 2015). Of, de diagnose van het nieuwe tijdvak biedt mogelijkheden voor moderne, wetenschappelijk-technologische, vormen van planetair rentmeesterschap. Een dergelijke stellingname oogst veel kritiek. Voor de Franse filosoof Bruno Latour (2015, p.2) gaat het om een ‘fantastische technische fix die de verslaafde zal toelaten om zich net als tevoren te gedragen, alleen kan hij of zij nu verder gaan met het voordeel van *high-tech*-producten en de gelukkige ondersteuning van zijn of haar dokter, moeder en betekenisvolle ander’. Een fundamentele kritiek is dat eco-modernisten een wereldbeeld aanhouden dat totaal onaangepast is om het Antropoceen te begrijpen. Clive Hamilton (2016) benadrukt dat het om een totale misvatting gaat van wat een systemische breuk betekent. En in die lijn articuleren radicale ecologen het Antropoceen in eerder apocalyptische termen (Dalby, 2016). Daarnaast zijn er

allerhande andere stellingnames, onder meer vanuit sociaal-politieke bekommernissen. Dat heeft ook een resem andere benamingen opgeleverd, waaronder 'Capitalocean' (zie verder).

Het mag duidelijk zijn dat dergelijke uiteenlopende stellingnames aan verschillende wereldbeelden refereren, terwijl anderzijds het Antropoceen de gangbare wereldbeelden uitdaagt. Aldus staat het Antropoceen ook voor 'nieuwe ontologieën'. Om te beginnen is de groeiende erkenning van planetaire grenzen een belangrijk gegeven. Verder staan er traditionele onderscheidingen op het spel, zoals tussen natuurlijke en menselijke geschiedenis, of zelfs tussen leven en niet-leven. Daarbij wordt er gewezen op 'de minerale, moleculaire kringlopen die bijvoorbeeld betrokken zijn in onze consumptie van de "gift" van fossiele koolstof, of op onze lichamelijke kwetsbaarheid ten aanzien van aarde-vernietigende gebeurtenissen verbonden met het Antropoceen of andere geologische risico's' (Lorimer, 2017, p. 128). In ieder geval delen de nieuwe mensvisies het inzicht van een niet-lineaire wereld en van de materiële inbedding van mensen in ecologische en geologische aggregaties.

Daarbij stellen menswetenschappen de menselijke uitzonderingspositie in vraag die zichtbaar is in de moderne, antropocentrische vormen van beheer van hulpbronnen. En zij brengen een beeld van een kwetsbare mens 'die materieel en asymmetrisch verwickeld is met de niet-menselijke en onmenselijke krachten van een ongeregelde planeet' (ibid.). De geschiedenis van het Antropoceen verschijnt dan niet meer als die 'van een succesvolle domesticatie van de planeet of van een verzoening van de verwickelingen van mens en omgeving. In plaats daarvan spreekt ze van een terugkeer van het verdrongene, de macht van een inhumane natuur die de planeet uit de goedaardige omhulling van het Holoceen stoot, en daarmee de fundamenten wegneemt waarin de moderne (en andere vormen van) beschaving tot stand kwam en hen vervangt door meer dynamische, onstabiele en vijandige condities.' (ibid.)

De antropozone

Bovenstaand citaat van Lorimer biedt een goede opstap naar het boek van René ten Bos. *Dwalen in het antropoceen* wil zich niet presenteren als een klassiek filosofisch discours, maar als een zoektocht naar een nieuwe manier van spreken over iets wat zich aandient als het grote onbekende. Ten Bos vertrekt daarbij van een beeld dat al langer geleden door de Franse filosoof Michel Serres (1992) gebruikt werd: we bevinden ons in een tijdperk waarin de mens en de planeet met elkaar in gevecht zijn. De planeet verschijnt niet (meer) als een dood ding, maar als een actor die zijn kracht toont, wat vormen kan aannemen die ons bevattingsvermogen te boven gaan. Zoals gezegd gaan er in het Antropoceen immers nogal wat vertrouwde onderscheidingen de schop op. Dat blijkt ook uit de naam zelf die twee ongelijktijdigheden samen brengt: geologische tijd en menselijke geschiedenis. Omdat ten Bos vindt dat hier veeleer bescheidenheid gepast is, schrijft hij de wetenschappelijke naam 'Antropoceen' systematisch met kleine letter a (wat we verder zullen aanhouden).

Via een persoonlijk verhaal vergelijkt ten Bos het antropoceen met een verboden zone, een plek waar je om veiligheidsredenen niet mag komen, maar vooral ook een plek waar de gewone manieren om de werkelijkheid te interpreteren niet (meer) werken. 'Het antropoceen is een zone. Je zou die zone een antropozone kunnen noemen, ware het niet dat dit misschien te veel eer is voor de mens, de *antropos*.' (p. 18) De ervaring van het antropoceen is die van verdwaald te zijn – 'als een permanente conditie met een onzekere uitkomst' (ibid.) – en dat houdt in dat de mens niet alleen moet uitzoeken waar hij is, maar vooral wie hij is. De keuze om te 'dwalen' heeft dan niet de bedoeling opnieuw de weg te vinden, maar in eerste instantie te accepteren verdwaald te zijn. Ten

Bos doorkruist daartoe de zone vanuit vier verschillende perspectieven (in telkens een hoofdstuk). Daarbij vindt hij scepsis tegen alle eenduidigheid een basisvereiste, omdat we in een tijd leven waarin 'eenduidigheid zo langzamerhand de vijand van alle redelijkheid is' (p. 66). In zijn dwaaltocht passeren heel wat denkers de revue, waaruit we slechts kunnen selecteren.

1. Diepe tijd

Ten Bos betwijfelt of het zinvol is om het antropoceen als een geologische periode te beschouwen. In het hoofdstuk 'Diepe tijd' zet hij daarom de tijd van de geologie (ca. 4,5 miljard jaar) af tegenover de tijd van de mens. Vanuit het perspectief van de wetenschap lijkt de mens onbeduidend en kan de conclusie alleen maar zijn: '*de wereld of het universum is er niet voor de mens*' (p. 29). Toch wordt met de term 'antropoceen' de mens verantwoordelijk gesteld! Wat kunnen we hiermee? 'Angst bezweren' is het antwoord van ten Bos in het volgende hoofdstuk.

2. Een naam om angst te bezweren

Ten Bos doet geen melding van de werkzaamheden van de AWG, maar vanuit de genoemde ongelijktijdigheid wijst hij wel op de problematiek van de wetenschappelijke naam 'Antropoceen'. Die naamgeving zou geen rekening houden met geologische taalconventies en geeft aldus blijk van 'wetenschappelijke ongedisciplineerdheid' (p. 37). Het grote voordeel van de term is echter dat hij de 'cascade van catastrofes' (p. 38) waarmee we vandaag te maken krijgen onder één noemer brengt. In navolging van Hans Blumenberg stelt Ten Bos dat mensen namen geven uit angst voor het onbekende. Van het antropoceen zijn niet zozeer de verschijnselen onbekend, maar we kunnen hun gevolgen niet overzien en hebben er geen idee van hoe ze aan te pakken. Namen geven is dan een soort bezweringsritueel. Ze bieden een eerste aanknopingspunt voor wat er te doen staat, ze geven een richting aan. Ten Bos vraagt zich echter af of 'antropoceen' niet te narcistisch is om daaraan te kunnen beantwoorden.

3. Pliocene wanhoop

Ten Bos overloopt dan vier wetenschapsgebieden die worstelen om greep te krijgen op het antropoceen. De klimaatwetenschappen leveren voor het reizen door de 'zone' een zeer belangrijke bijdrage, ze leren ons namelijk op een andere manier waarnemen. Het gaat om een nieuw realisme dat complexiteit erkent en een urgente sensibiliteit voor interacties, netwerken, dynamische systemen, terugkoppelingslussen en drempelzones ontwikkelt. Wanneer we daarmee de verleiding van de klimaatengineering kunnen weerstaan, dan kunnen we de klimaatkunde als de paradigmatische wetenschap van deze tijd zien.

In biologie en ecologie wordt de discussie over het antropoceen verbonden met de menselijke invloed op het uitsterven van soorten. Hoewel die invloed al ouder is dan het neolithicum is het volgens Edward Wilson duidelijk dat we sindsdien een geheel nieuwe era in de turbulente geschiedenis van het leven op aarde zijn ingegaan. We zitten midden in een door de mens veroorzaakte massa-extinctie: het uitsterven gaat tienduizend keer sneller dan onder normale omstandigheden. Ook hier zal techno-optimisme geen zoden aan de dijk brengen, integendeel. Dat is volgens Wilson immers een uiting van een wetenschapstraditie die alles reduceert tot materiële oorzaken en effecten. Dat leidt tot de 'emergentieparadox': we kunnen zeer goed analyseren, maar zijn niet in staat om complexe biologische verschijnselen te voorspellen. In onze drang om te

ordenen denken we doorgaans hiërarchisch, terwijl ecosystemen 'fundamenteel niet hiërarchisch' maar 'heterarchisch' zijn (p. 56). Het gaat om een organisatievorm of systeem waarvan de elementen min of meer gelijkwaardig naast elkaar staan. Onze manier van kennen kan daar slecht mee omgaan, bovendien zijn heterarchieën nauwelijks manipuleerbaar. In het gebeuren van de extinctie toont het antropoceen de verstrengeling van mens en natuur, een verhouding die ook heterarchisch is, en niet hiërarchisch zoals tot voor kort de gangbare idee was. Een nieuw denken houdtvolgens ten Bos in 'om een verantwoordelijkheid te accepteren die niet meteen een richting inslaat of een vaste koers vaart' (p. 57).

Al werd de discussie over het antropoceen aanvankelijk beheerst door de natuurwetenschappen, er is een duidelijke roep om meer menswetenschappen. Ten Bos focust daarom op pogingen van verschillende denkers om de kloof daartussen te overbruggen, een kloof die zelf mee aan de basis ligt van de problemen waar we onder lijden. Hij gaat uitvoerig in op het idee van de Duitse filosoof Odo Marquard dat de menswetenschappen een noodzakelijke compensatie zijn voor de natuurwetenschappen. Marquard bestrijdt het vooroordeel dat de natuurwetenschappen met hun experimenten de menswetenschappen overbodig gemaakt hebben. De menswetenschappen zijn een soort compensatie voor het verlies aan levenswereld door de doorgedreven objectivering van mensen. Net een opening naar meerduidigheid is wat zij kunnen bijdragen aan de discussies over het antropoceen. Daarbij zijn filosofen omdat zij zelden tot consensus komen, 'bij uitstek geschikt om ons een richting te wijzen, die geen richting wil zijn' (p. 66). Ten Bos vindt Marquards betoog echter te antropocentrisch en te humanistisch, maar wil anderzijds niet zo ver gaan als Slavoj Žižek die het idee van het antropoceen een 'pure perversiteit' vindt. '[D]an is pliocene wanhoop misschien wel een juiste vorm van zelfcepsis en een probaat middel tegen het altijd dreigende narcisme.' (p. 69)

Wanneer Ten Bos zich vervolgens op de geschiedwetenschappen richt is de eerste vraag: 'welke geschiedenis?'. Een term als 'antropoceen' neigt er immers toe verschillen uit te vegen die ertoe doen, zoals in het ondergaan van de effecten van de crisis en de verantwoordelijkheid ervoor. Het mogelijke uitsterven van de mens slechts een algemeen en abstract vooruitzicht waaraan we moeilijk betekenis kunnen hechten. Je krijgt er geen handelingsperspectieven door, of het discours over het antropoceen is fundamenteel *apolitiek* en kenmerkt het zich zo door een zeker gebrek aan realisme. 'Misschien zijn we goed in het diagnosticeren van de catastrofe [...] maar we zijn allesbehalve goed in het politiseren van de catastrofe.' (p. 72). Wanneer we onderkennen dat (politieke) ongelijkheid een reëel probleem is, dan moet er echter een harde politieke discussie komen over het kapitalisme, het economische systeem waarin we nu leven. Daarom pleit de neomarxist Jason Moore voor de term 'capitalocean'. Die term wijst op het ontstaan van een 'ecologie van het geweld' (ten Bos) door het kapitalisme. Dat komt bijvoorbeeld tot uiting in een desoriënterende moraal van 'terrestische globalisering' (Sloterdijk).

Ten Bos trekt dit historisch perspectief echter breder met verwijzing naar de historicus Joachim Radkau. Die stelt dat het er niet om gaat 'de natuur te historiseren, maar om te begrijpen dat de natuur altijd al een historie had die [...] ten diepste met macht samenhangt'. Daarbij is het 'voldoende te erkennen dat de natuur een historische actor is', zonder het kapitalisme met alle schuld te beladen. Ook in voorkapitalistische tijden gebeurden er geregeld rampen, en Radkau schrijft dat toe aan 'een bepaalde "dieptetendens" van onze soort naar ecologische catastrofe' (p. 80), wat met archeologisch onderzoek gestaafd kan worden. Als dat zo zou zijn, dan is het volgens Ten Bos aangewezen om verder te kijken dan het economische en ook antropologische diepgang na

te streven. We kunnen ons echter afvragen of we hier echter niet te maken krijgen met een naturalisering van de menselijke geschiedenis die daardoor opnieuw apolitiek wordt

4. De wolk

Het hoofdstuk over filosofie beslaat zowat de helft van Ten Bos' boek. Diens uitgangspunt is het catastrofale karakter van het antropoceen, waarbij door de verstrengeling van mens en natuur het onderscheid tussen sociale en milieugerelateerde catastrofes betekenisloos wordt. In ieder geval tarten die catastrofes ons begripsvermogen en Ten Bos stelt de hoger genoemde 'antropozone' daarom ook voor 'als een *wolk* van samenkomende gebeurtenissen, die vaak geen monocausale oorzaak hebben en al zeker geen scherpe randjes' (p. 89). De filosofie spreekt hij dan aan op haar al oude obsessie met de catastrofe, waarbij vier denkers centraal gesteld worden.

4.1

Maurice Blanchot schrijft vanuit de ervaring van de Holocaust en dwingt ons om na te denken over wat dat kan betekenen. Kunnen we eigenlijk over de catastrofe spreken en schrijven? Want volgens Blanchot valt die nooit samen met andere gebeurtenissen, zodat ze eigenlijk buiten de geschiedenis blijft. Wat absoluut is kan immers niet vervlochten worden in een netwerk van verhalen en blijft aldus betekenisloos. Ten Bos haalt daar drie suggesties uit. Om te beginnen is het niet vanzelfsprekend dat de cascade van catastrofes die het antropoceen kenmerken, iedereen zal overtuigen. Verder kennen catastrofes meestal geen leereffecten: 'Er is geen pedagogiek van de catastrofe' (p. 95). En, ook al is vertellen het enige wat ons rest, alleen 'narratieve bescheidenheid' (p. 96) is hier gepast.

4.2

Michel Serres krijgt niet toevallig de meeste aandacht. Hij is immers de filosoof die, *avant la lettre*, het meest geanticipeerd heeft op de problemen van antropoceen en als eerste de mensheid als geologische kracht beschrijft. Daarbij vereisen nieuwe omstandigheden een nieuwe manier van denken en leven, maar het is nog niet duidelijk hoe de mens zal reageren, hij is nog een mens in wording. Pliocene wanhoop is net verbonden met de onzekerheid die daarmee samenhangt. De mens zal zeker niet ophouden de wereld naar zijn hand te zetten, maar onzeker is wel of hij daarbij een evenwicht zal bereiken.

Ten Bos bespreekt vier samenhangende ideeën uit Serres' werk die relevant zijn voor het antropoceendebat. Om te beginnen het idee van een contract met de natuur. De kern ervan is een grondhouding van 'reflexieve terughoudendheid' tegenover de natuur. 'Precies zoals het sociale contract de mensen ertoe aanzet bepaalde conflictgevoelige zaken vanuit het standpunt van de ander te bekijken, zo moet het contract met de natuur hen ertoe aanzetten de wereld te bekijken vanuit het standpunt van de wereld.' (p. 106) Het tweede idee is dat eigendom toxisch is. Voor Serres is de wil tot eigendom een van de belangrijkste oorzaken van onze verdwazing en desoriëntatie. In de toe-eigening vervormen we immers de ruimte, en dat staat tegenover terughoudendheid. Echter, in een wereld die zich wil laten sturen door verlangen, wordt terughoudendheid gezien als een 'hoofdzonde' (p.114). Serres pleit daartegenover voor schoonheid als eigendomsloosheid.

Het derde idee gaat over een andere manier van bewegen, weg van de klassieke topologie waarin de ruimte 'een platgestampt en tweedimensionaal vlak [is] waarop we een lijn tussen twee punten

tekenen of verbeelden die we dan alleen maar hoeven te volgen' (p. 115). Voor Serres komt het niet aan op 'gevoel voor richting, maar op gevoel voor omgeving' (p. 116) en daar een relatie mee aan te knopen. Dat leidt tot de acceptatie dat twee contradictoire dingen tegelijkertijd kunnen bestaan. Dat impliceert – zeker voor het antropoceen – dat de wet van de uitgesloten derde niet bestaat. En als methode is er dan de *omweg*, die erop neerkomt dat het altijd de omstandigheden zijn die bepalen hoe je moet gaan. Volgens Serres hebben we een filosofie van de omstandigheden nodig (in plaats van het *ceteris paribus*³). De oorlog die permanent tegen de omstandigheden gevoerd wordt kan immers verbonden worden met uitbuiting en dominantie. Daartegenover is zonder de strakke lijn toe-eigening ondenkbaar.

Dat brengt ons ten slotte bij het idee van meervoudigheid. Objecten stabiliseren wel onze relaties, maar anderzijds worden zij zelf ook meegesleurd in de turbulentie van de geschiedenis. 'De wereld is te complex om door objectiviteit gevat te worden.' (p. 123) En de wolk is dan het paradigmatische voorbeeld, omdat hij het idee ontkent dat objecten stabiel en vast zijn. Een wolk is daarom een 'quasi-object', een meervoudigheid of *multipliciteit*. Zo ook onttrekt de cascade van catastrofes zich aan objectivering. De exponentiële grafieken van wat de 'Grote Acceleratie' genoemd wordt (Steffen e.a., 2015), kenmerken een destabilisering van de geschiedenis. Voor Ten Bos betekent leven in het antropoceen dan 'dat we wolken moeten leren begrijpen zonder de illusie te hebben dat we ze kunnen grijpen' (p. 125).

4.3

Dany-Robert Dufour maakt volgens Ten Bos iets duidelijk over hoe en waarom het antropoceen psychologisch mogelijk en zelfs onvermijdelijk wordt. Veel samenlevingen zagen het verlangen als een morele en existentiële bedreiging, en in die lijn pleitte de klassieke filosofie voor terughoudendheid. Het kapitalisme kan echter niet zonder exces, zodat het verlangen net bevrijd moest worden. Het liberaal-kapitalisme is een fundamenteel 'libidineuze samenlevingsvorm' (p. 134), gekenmerkt door een jeugdige, zelfs infantiele onbekommerdheid. Filosofisch werd die ontwikkeling ondersteund door de nieuwe, on-klassieke gedachte dat wellust en imperfectie op individueel niveau niet per se tot een ontaarde samenleving hoeven te leiden. Volgens Dufour is dat een 'catastrofale idee' (p. 138). We gaan erop vertrouwen dat eigenliefde uiteindelijk alles toch in goede banen kan leiden (denk bijvoorbeeld aan Adam Smiths 'onzichtbare hand' die het eigenbelang van de individuele ondernemer ombuigt tot een bijdrage aan het algemeen belang). De samenleving wordt echter tot een 'puriteins bordeel [waarin] niemand nog precies [weet] wat goed en kwaad is [...] en dus waarheen men moet gaan' (p. 140).

4.4

Doorheen het boek pleit Ten Bos voor een ander soort denken, waarbij hij 'ieder denken [wantrouwt] dat de gapende leegte in zichzelf niet durft te zien' (p. 145). Er dient zeker nog gedacht te worden, maar volgens Ten Bos vinden te veel filosofen van zichzelf dat zij weten wat echt denken is. Timothy Morton vindt hij wel een interessante filosoof omdat die stevast wantrouwend staat ten

---

³ *Ceteris paribus* is Latijn voor 'het overige gelijk blijvend'. Dat gaat om een vooronderstelling in de (sociale) wetenschappen wanneer de invloed van veranderingen in één variabele op één andere variabele onderzocht wordt. Een dergelijke vooronderstelling gaat expliciet voorbij aan de complexe interacties in de werkelijkheid.

opzichte van wat hij denkt.⁴ Morton spreekt van een 'donkere ecologie' die ervoor moet zorgen dat de mens uit het centrum van de belangstelling wordt geworpen. Daarom omarmt hij het antropoceen als 'een fundamenteel *anti-antropocentrisch* concept' (p. 147). Het kapitalisme is daarbij eerder een symptoom van een diepere oorzaak van onze problemen, namelijk de 'agrilogistiek'. Die term staat voor een ontdekking van de Mesopotamiërs: een planmatige, perfect logische manier van omgaan met de ruimte, bijvoorbeeld in de landbouw, die allerlei voordelen oplevert. Dat lukt maar als 'er niet aan reflectie wordt gedaan, maar men gewoon voort dendert zonder ooit een stap terug te doen. [Het gaat om] een zeer uitgekiende manier van denken die de bedoeling heeft denken overbodig te maken en *easy think* de maatstaf te laten zijn' (p. 153). De agrilogistiek is een groot succes omdat het de planeet domineert, maar dat is meteen ook de catastrofe. De grond daarvan is de bipolaire logica die tussen waar en onwaar geen derde weg toestaat. De noodsituatie waarin we verkeren vraagt er dan om de strakke lijnen van de agrilogistiek te vervangen door poreuze en kronkelende lijnen. Er is geen denken nodig dat uitgaat van de mogelijkheid dat de werkelijkheid in principe voorstelbaar is – en dus grijpbaar –, wel een denken dat uitgaat van een fundamentele verstrengeling van het menselijke en niet-menselijke. Er zijn geen radicale onderscheidingen. Het gaat Morton om 'subscendentie', een 'opheffen naar iets wat afwijkt van de vooruitgang' (p. 161).

Het lijkt moeilijk om een kritiek op het denken van Morton te formuleren, net omdat hij zich probeert te onttrekken aan al wat we tot nu toe onder 'denken' verstaan hebben. Je kan er dan ook niet veel mee, al gaat het wellicht net daarom. Hij neemt evenwel een duidelijke positie in in het debat over de aanvang van het Antropoceen (zie boven). De invloed van de mens op de aardse omgeving is evenwel ouder dan het ontstaan van de landbouw. Wat Morton 'agrilogistiek' noemt is dan ook slechts een element van een veel complexere geschiedenis.

Een open einde

Ten Bos brengt een interessant, maar selectief, beeld van het huidige denken over het Antropoceen, dat je wel met een gevoel van ambivalentie achterlaat. Wellicht is dat bedoeld, maar je kan er toch niet omheen dat die ambivalentie ook bij Ten Bos zelf zit, alsof hij doorheen zijn dwalen steeds minder weet wat hij wil. Zo vindt hij een nieuw denken belangrijk, maar ook 'gedachteloosheid is een optie voor het labyrintisch leven, al was het alleen maar omdat dit leven niet draait om het vinden van een uitweg. Het draait hooguit om het vinden van zichzelf' (p. 144). Gaat het wantrouwen tegenover het eigen denken zo ver dat er uiteindelijk alleen maar scepsis overblijft? Bovendien pleit hij wel voor politisering, maar is 'gedachteloosheid' net dan geen groot probleem, zoals Hannah Arendt omstandig betoogd heeft (maar wiens denken met weinig argumenten aan de kant geschoven wordt)? Net het onderscheid dat zij maakt tussen weten en denken, en van waaruit zij een kritiek formuleerde op de traditionele filosofie, lijkt mij een aanzet te kunnen zijn van het nieuwe denken waar Ten Bos naar op zoek is.

Politisering vraagt om meer dan dwalen doorheen teksten van filosofen, namelijk ook oog hebben voor de omgeving - waar Michel Serres op wijst - en op de aangrijpingspunten voor verandering die daar misschien liggen. Zo had Serres' discours over eigendomsloosheid wellicht verbonden kunnen worden met de wereldwijde beweging voor de *commons* die vandaag plaats vindt, maar voor de

---

⁴ Begin dit jaar werden er twee boeken van Morton in Nederlandse vertaling uitgebracht: *Duistere ecologie* (Boom, Amsterdam, 2018) en *Ecologisch wezen* (Ten Have, Utrecht, 2018).

gewone media alsnog onder de radar blijft. Maar dat is slechts één voorbeeld van een andere manier van denken die al volop in ontwikkeling is, en in dit geval al tot heel nieuwe praktijken leidt. Voor mij zit daar meer hoop in, dan in ongetemperd scepticisme.

Dat neemt niet weg dat de wetenschappelijke kennis over de toestand van de wereld, waarvoor 'Antropoceen' een samenvattende benaming is, terdege een waarschuwing inhoudt tegen al te gemakkelijk optimisme en eerder pleit voor terughoudendheid. Dat impliceert het besef dat we verstrengeld zitten in een wereld die we niet kunnen begrijpen en grijpen alsof we er buiten staan. Het impliceert een denken dat reflectief is, verbonden met een handelen dat probeert, maar ook voortdurend terugkijkt... en zo misschien toch een weg vindt. Het Antropoceen doet ons meer dan ooit beseffen dat onze bestemming niet vast ligt, maar dat net een open einde geschiedenis tot geschiedenis maakt.

Bibliografie

Asafu-Adjaye J, Blomqvist L, Brand S, Brook B, Defries R, et al. (2015). *An Ecomodernist Manifesto*. Oakland, CA: Breakthrough Institute. <http://www.ecomodernism.org/>

Crutzen PJ (2002) Geology of mankind. *Nature* 415: 23.

Dalby S. (2016). Framing the Anthropocene: the good, the bad and the ugly. *The Anthropocene Review*, 3(1) 33–51.

Hamilton, C. (2016). The Anthropocene as rupture. *The Anthropocene Review*, 3(2) 93–106.

Latour, B. (2015). *Fifty shades of green*. Presentation to the panel on modernism at the Breakthrough Dialog. http://bruno-latour.fr/sites/default/files/downloads/00-BREAKTHROUGH-06-15_0.pdf

Lorimer, J. (2017). The Anthro-scene: a guide for the perplexed. *Social Studies of Science*, 47(1) 117–142.

Malhi, Y. (2017). The Concept of the Anthropocene. *Annual Review of Environment and Resources*, 42:77–104.

Malm, A. & Hornborg, A. (2014). The geology of mankind? A critique of the Anthropocene narrative. *The Anthropocene Review*, 1(1):62–69.

Raworth, K. (2017). *Donuteconomie*. In *zeven stappen naar een economie voor de 21^e eeuw*. Nieuw Amsterdam.

Serres, M. (1992). *Het contract met de natuur*. Kampen: Kok Agora.

Steffen, W., et al. (2015). The trajectory of the Anthropocene. The Great Acceleration. *The Anthropocene Review*, 2(1) 81–98.

Ten Bos, R. (2017). *Dwalen in het antropoceen*. Amsterdam: Boom.

Zalasiewicz, J. et al. (2017). The Working Group on the Anthropocene: Summary of evidence and interim recommendations. *Anthropocene*, 19, 55–60.